

नाट्याचार्य कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

वर्षा भावे

‘फार फार वर्षापूर्वीची गोष्ट आहे ही ! मी असेन तेव्हा पंधरा वर्षांची! मला खाडिलकरांच्या घरात लग्नाची मुलगी म्हणून दाखवायला आणलं होतं’ – माझी आजी ख्यातनाम गायिका इंदिराबाई खाडिलकर मला सांगत होती – ‘मग पुढे काय झालं?’ माझा उत्सुक प्रश्न..... ‘अगं, त्या काळी मुलींची लग्न खूप लवकर व्हायची. मला काही तेव्हा फार कळत होतं, असं नाही, पण एका गोष्टीने मात्र मला आनंद झाला होता. ज्या बालगंधर्वाची नाटकं मी पाहात होते, पदं गात होते ती सुंदर सुंदर नाटकं आणि पदं लिहिणारे मोठे नाटककार खाडिलकर यांच्या घरी उपवर मुलगी म्हणून दाखवायला नेलं होतं. आजी पुढे म्हणाली, ‘बैठकीच्या त्या मोठ्या खोलीत खूपच मंडळी होती. समोरच काकासाहेब खाडिलकरही बसले होते. कुणीतरी माझ्यापुढे पेटी ठेवली आणि मला गाणं म्हणायला सांगितलं. मी काकासाहेबांच्याच स्वयंवर नाटकातलं नरवरकृष्णासमान हे पद गायले. बैठकीत सर्वांची मान कौतुकाने डोलत होती, पण काकासाहेबांच्या चेहऱ्यावरची रेषा सुद्धा इकडची तिकडे नाही की पगडी हलली नाही. पण तरी मी त्यांची सून मात्र झाले बरं का!’ आजी हसून म्हणाली. माझी ओळख माझ्या पणजोबांशी झाली ती अशा घरगुती गप्पांमधून! त्यांना मी कधीच पाहिलं नाही पण जसजसे मी त्यांचे साहित्य वाचत गेले तसतसे त्यांच्या चतुरस्त्र मोठेपणाने मला स्तिमित केले.

एक गद्य नाटककार म्हणून त्यांनी आपल्या साहित्यिक कारकिर्दीची सुरुवात केली. वैभवसंपन्न, रंगतदार संगीत नाटकांचे लेखक म्हणून साहित्यसृष्टीत त्यांनी स्वतःचा खास ठसा उमटवला. विविध वृत्तपत्रातून अग्रलेख लिहित लिहित पत्रकारितेचा एक नवाच मानदंड त्यांनी समाजासमोर निर्माण केला. उत्कृष्ट नाट्य दिग्दर्शक – तालीम मास्तर म्हणून त्यांचे नाव कमालीच्या आदराने घेतले जाई आणि आयुष्याच्या संध्यासमयी तत्वचिंतन करणारी अनेक अध्यात्मिक पुस्तके त्यांनी लिहिली.

विद्याभ्यास संपल्यावर १९९३ साली ‘सवाई माधवरावाचा मृत्यू’ हे पहिले गद्य नाटक खाडिलकरांनी लिहिले. त्यानंतर ‘कांचनगडची मोहना’ आणि १९०७ साली ‘कीचकवध’ हे त्यांचे नाटक रंगमंचावर आले. हे नाटक पहिल्या प्रयोगापासूनच कमालीचे गाजले आणि या नाटकाने तोपर्यंत अप्रसिद्ध असलेल्या अनेक नटांना प्रतिष्ठा आणि कीर्ती प्राप्त करून दिली. १९१० साली या नाटकावर बंदी आली. ब्रिटीश सरकारची बंदी असलेले हे पहिलेच नाटक! महाभारतातल्या कीचकाच्या या कथेतून खाडिलकरांनी तत्कालीन वास्तव पात्रांना गुंफले आहे ही गोष्ट तर सर्वज्ञातच आहे. पण लॉर्ड कर्झन आणि त्यांचा अन्याय काळाच्या उदरात गडप झाली तरी ही कीचकवध अजरामर राहिले आहे, कारण ती चिरस्मरणीय कलाकृती आहे.

कीचकवध हे प्रा. ना. सी. फडके यांचं अत्यंत आवडतं नाटक! खाडिलकरांची या नाटकातली विविध सौंदर्यस्थळे समोर मांडत मांडत ते म्हणतात, ‘असं सुंदर नाटक शेक्सपियरने तरी लिहिलं आहे का?’ श्री. दत्तोपंत देशपांडे आपल्या आठवणीत म्हणतात – ‘कीचकवधाचे प्रयोग सतत सहा महिने चालू होते. संगीत रंगभूमीपेक्षा प्रथमच अधिक लोकप्रियता मिळवलेल्या या नाटकामुळे या काळात संगीत नाटक मंडळ्यांना आपले मुक्काम हलवावे लागले.’ खाडिलकरांच्या कीचकवधाने भारावलेले प्रेक्षक त्याच काळात बालगंधर्वांच्या गायनाभिनयाने मंत्रमुग्ध झाले होते. आता खाडिलकरांच्या नाटकात आम्हाला बालगंधर्वांना पहायचे आहे असे प्रेक्षक म्हणून लागले होते आणि ते जणू विधीलिखित असल्याप्रमाणे कीचकवधावर बंदी आल्याच्या पुढच्याच वर्षी म्हणजे १९११ साली नाट्याचार्य आणि नटसम्राट संगीत मानापमानाने एकत्र आणले.

१२ मार्च १९९९ साली मानापमान रंगमंचावर आले आणि रसिकांची प्रचंड दाद या नाटकाला मिळाली. प्रेक्षकांच्या असीम उत्कंठेला या नाटकाने कमालीचा प्रतिसाद दिला. 'एकाया लोलुप अति सभा बैसली' हे नाट्याचार्यानीच केलेलं वर्णन अक्षरशः सार्थ ठरलं. खाडिलकरांची लेखणी, बालगंधर्वाची भामिनी आणि गोविंदराव टेंबे यांनी रागदारी संगीताच्या शालू-पैठणीच्या घड्या उलगडून, ठेवणीतल्या चिजा शोधून त्यात लपेटलेली पदं असा हा नयन-श्रुतीरम्य त्रिवेणी संगम होता. लोकांचं निहायत प्रेम लाभलेल्या या प्रयोगाचं किती ही वर्णन केलं तरी कमीच, पण ना. सी. फडक्यांचं एकच वाक्य मानापमानच्या सामर्थ्याची संपूर्ण कल्पना स्पष्ट करतं. ते म्हणतात, 'मानापमानचा पहिला प्रयोग पाहताच खात्री पटली की या नाटकाचा शेवटचा प्रयोग कधीच होणार नाही.

संगीत 'स्वयंवर' हे खाडिलकरांचे अप्रतिम नाटक १९९६ साली रंगभूमीवर आलं. स्वयंवरातील रुक्मिणी म्हणजे कलात्मक सौंदर्याच्या शालीन, संयमित शृंगाराच्या नजाकतीची खाडिलकरांनी केलेली कमालच होती. या नाटकातली रुक्मिणीच्या भूमिकेतली भास्करबुवा बखले यांनी संगीतबद्ध केलेली अविस्मरणीय पदं, रुक्मिणीची भाषाविलासाने नटलेली स्वगतं, त्यातील नेमके विराम, त्या संवादांची लयबद्धता तसेच रुक्मिणीच्या वाणीतील संस्थानिक आदब, विनयशील राजकन्येची ऋजुता आणि प्रसंगी निर्माण होणारा ठामपणा यांनी रुक्मिणीचं व्यक्तिमत्व अत्यंत पारदर्शक, संजीवक आणि रसिकमनाचा ठाव घेणारं ठरलं आहे. त्या काळी रुक्मिणीच्या म्हणजे अर्थातच बालगंधर्वाच्या एकाच भूमिकेला प्राधान्य देऊन मराठी नाट्यसृष्टीच्या वैभवाचा कळस बांधणं ही अलौकिक किमया खाडिलकरांच्या स्वयंवराने केली आहे. संगीत नाटकांचा कोहिनूर मानल्या गेलेल्या 'स्वयंवर' या नाटकात रुक्मिणीची भूमिका साकारण्याचा सन्मान मला मिळाला हे मी माझे अहोभाग्य मानते. १९९५ साली झालेल्या अनेक प्रयोगातून माझ्या रुक्मिणीच्या भूमिकेचे मान्यवरांनी कौतुक केले आणि महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेर ही मी अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित झाले ते केवळ काकासाहेबांच्या आशीर्वादामुळे आणि त्यांच्याकडूनच आलेल्या कलात्मक वारश्यामुळे!

नवाकाळचे संपादक आणि खाडिलकरांच्या वाडमयाचे गाढे अभ्यासक नीळकंठ खाडिलकर हे नाट्याचार्य खाडिलकरांच्या नाटकांच्या बांधणीबद्दल लिहितात, 'काकासाहेबांची नाटके लिहिण्याची पद्धत अशी होती की प्रगाढ चिंतन करून ते नाटकाची बैठक चिरेबंद करीत. नाट्यतंत्रानुसार प्रसंगांची मांडणी मनाशी पक्की करीत आणि मगच नाट्यप्रवेश लिहायला बसत. या वेळी ते जे लिहीत ते कायम असे. त्यात कधी बदल झाला नाही. रफ व फेअर असला प्रकार त्यांनी चुकून ही केला नाही.' काकासाहेबांच्या नाट्यलेखनाच्या वृत्तीबद्दल ते म्हणतात, 'वीरवृत्ती हे त्यांचे शस्त्र होते तर चिंतनशीलता हे वीरवृत्तीचे शास्त्र होते. इदं शस्त्र इदं शास्त्र असे म्हणत त्यांनी रंगभूमीवर पदार्पण केले आणि नाट्यसृष्टी जिंकली.'

नाट्याचार्य कृष्णाजी प्रभाकर तथा काकासाहेब खाडिलकर यांना नाट्यसंप्रदायाने दैवत मानले. किलोस्करांच्या खालोखाल संपूर्ण नाट्यसृष्टीने त्यांना गुरुपीठाचा मान बहाल केला. १९९७ साली पुणे येथे नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद भूषविणाऱ्या तसेच १९३३ साली साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद सन्मानित करणाऱ्या खाडिलकरांचे अध्यात्मिक ग्रंथ हा त्यांच्या साहित्यिक लेखणीचा आणखी एक विशेष अविष्कार! त्या बरोबरच त्यांची पत्रकारिता, त्यांचा तत्कालिन राजकीय विचार, टिळकांचे त्यांच्यावरील निखळ प्रेम, बालगंधर्व आणि काकासाहेब यांच्यातला स्निग्ध स्नेहसंबंध, नवाकाळची स्थापना, सांगलीच्या दत्तमंदिराची स्थापना, या आणि अशा कितीतरी गोष्टींबद्दल लिहावे तितके थोडेच आहे. नाट्यपंढरी सांगली येथे होणाऱ्या या वर्षीच्या साहित्य संमेलनात सांगलीला नाट्य-संगीताचा अनमोल वारसा देणाऱ्या नाट्याचार्य खाडिलकरांच्या स्मृतीला त्रिवार वंदन!